

MARIA LÄHTEENMÄKI

Tautinen sota

Suomen sota paikallisena ilmiönä

Akatemiatutkija Maria Lähteenmäki tarkastelee Suomen sodan tapahtumia Tornion ja Alatornion seudun näkökulmasta.

■ Sodan sosiaalhistoria on noussut viime vuosina laajemman kiinnostuksen kohteeksi myös akateemisessa historiantutkimuksessa. Nyt kun vuoden 1918 sodan sekä talvi- ja jatkosodan taistelukohtaukset, johtomiesten roolit, häviöt ja tappiot on saatu kartoitettua olemassa olevien lähteiden perusteella hyvinkin yksityiskohtaisesti, on katseet käännetty yhä useammin myös rivisotilaiden ja siviiliväestön sotakokemuksiin.

Autonomian ajan sotien osalta tilanne on samansuuntainen. Suomen sota odottaa kuitenkin vielä uudelleentulkintoja ja onkin oletettavissa, että kiinnostus tämänkin kriisiajan sosiaalhistoriaan kasvaa tulevina vuosina. Ikään kuin innoitukseksi aihepiiriin esittelen tässä artikkelissa Suomen sodan kokemuksia paikallisesta näkökulmasta. Kohdealueenani on Perämeren pohjukka, Tornion ja Alatornion seutu, joka joutui marras–joulukuussa 1808 perääntyvien ruotsalais-suomalaisten joukkojen leiriksi ja kuolemanloukuksi. Ennen kuin menen varsinaiseen aiheeseen, on syytä lyhyesti palauttaa mieliin Suomen sodan vaiheet.¹

Heikot odotukset

Lapin historian näkökulmasta Suomen sota ja alueen erottaminen Ruotsista ovat merkittäviä käännekohtia. Eikä vähiten siksi, että koko käsite ”Suomen Lappi” syntyi sodan myötä. Alun perin sodassahan ei ollut ensisijaisesti lainkaan kyse taistelusta Suomen, puhumattakaan Lapin alueesta, vaan vuoden 1808–09 sota oli ainoastaan eräs osa Napoleonin sotien sarjassa. Vuosien 1789–1814 aikana, Ranskan suuresta vallankumouksesta Wienin kongressiin, Eurooppaa jaettiin aggressiivisesti uudestaan ja Suomen sota oli tässä mittelössä keskieuropallaisittain katsottuna vain pieni juonne. Sota alkoi Venäjän ja Ruotsin välillä 21. helmikuuta 1808 venäläisten joukkojen ylitettyä Kymijoen. Kahta viikkoa aiemmin kuningas Kustaa IV Adolf oli julistanut ”ylösmanauksen kaikille Maan asukkaille heitäs sodan asettumaan”: tily vihollinen uhkasi ”Suomen Isänmaata”, sen asukkaiden vapautta, koteja, vaimoja ja lapsia.²

Venäläisten etenemisreitti Suomeen oli kolmisuuntainen. Venäjän kolmas armeijakunta lähti etenemään helmikuun lopussa 1808 Savon halki kohti Vaasaa ja Torniota, pääjoukko eteläistä rannikkoa myötäillen ja yksi armeijakunta eteni maahan Kuopio–Vaasa-suunnassa. Rannikkoseutu oli sotatoimien kannalta parhaita aluetta, sillä tieverkosto oli siellä jo rakentunut eikä siellä ol-

1. Artikkelini pohjautuu tutkimukseen Maria Lähteenmäki (2004) *Kalotin kansaa. Rajankäynnit ja vuorovaikutus Pohjoiskalotilla 1808–1889, Historiallisia tutkimuksia* 220, Helsinki: SKS.

2. Kustaa IV Adolfin julistus Venäjän taholta uhkavasta sodasta 6.2.1808. Suomen historian dokumentteja 1 (1968), Helsinki: Otava, 459–461.

lut niin paljon metsiä etenemisen esteenä kuin tiettömässä sisämaassa. Helsinkiin venäläiset saapuivat maaliskuun alussa 1808 ja Turkuun pari viikkoa myöhemmin. Sodan erikoista onnetta kuvaa se, että ensimmäinen varsinainen taistelu käytiin vasta huhtikuussa 1808 Oulun eteläpuolella, Siikajoella. Kaiken kaikkiaan sodassa käytiin 12 todellista kenttätaistelua 18.4.–27.10. 1808 välisenä aikana eli sotatoimet kestivät Suomessa noin kahdeksan kuukauden ajan.

Voidaan sanoa, että huhtikuussa 1808 sodankäynti kääntyi selkeästi Venäjän eduksi. Silloin alettiin myös suomalaisilla vannonata uskollisuudenvaloja Venäjän keisarille. Ja kesäkuussa 1808 – jolloin sota oli vielä täydessä käynnissä Oulun ja Kuopion lääneissä – keisari lupasi pitää Suomessa voimassa Ruotsin vallan aikaiset lait ja oikeudet. Aselepo tehtiin Raahen pohjoispuolella Olkijoella 19. marraskuuta 1808: se tarkoitti sitä, että ruotsalais-suomalaisen armeijan oli vetäydyttävä Kemijoen taakse. Huolimatta venäläisten huolto-ongelmista, suomalaisten talonpoikien sissitoiminnasta ja ankarasta vastarinnasta taistelukentillä kamppailu Suomesta päättyi venäläisten voittoon. Mutta vielä silloinkin, kun Porvoossa juhliittiin maaliskuussa 1809 valtiopäiviä ja vannottiin uskollisuudenvaloja, kun Ruotsin kuningas Kustaa IV Adolf vangittiin ja luopui kruunustaan, oli tilanne pohjoisessa epäselvä. Ruotsin puolella Västbottenissa käytiin vielä taisteluja.

Sodan lopputulos ei ollut yllätys, jos tarkastellaan Venäjän ja Ruotsin armeijoiden kokoonpanoa. Valtaosa ruotsalais-suomalaisesta ruotuarmeijasta oli kouluttamattomia, keski-ikältään noin 40-vuotiaita talonpoikia ja perheenisii. Venäläiset joukot sen sijaan koostuivat koulutetuista sotilasta. Vanhin sotilas kaikkiaan noin 20 000 miehen Ruotsin armeijassa oli tiettävästi 63-vuotias. Kaiken kaikkiaan 3,5 miljoonan asukkaan Ruotsin ja 40 miljoonan asukkaan Venäjän armeijoiden epäsuhta oli ilmeinen. Venäjän armeijassa oli yhteensä noin 400 000 miestä. Suomeen helmikuussa 1808 hyökänneitä sotilaita oli noin 24 000. Tammikuussa 1809 joukkojen määrä oli korkeimmillaan,

noin 52 000 miestä. Sotatoimia Suomeen oli alettu Venäjällä suunnitella heti Tilsitin sopimuksen (1807) jälkeen.³

Pohjoissuomalaiset miehet kuuluivat Savon rykmenttiin ja rannikkoseudulla Pohjanmaan rykmenttiin, jossa oli huhtikuussa 1808 noin 1 200 miestä. Sisämaan miehiä kuului noin 220 miehen Kajaanin pataljoonaa. Pohjanmaan rykmenttiin kuului muun muassa 150-miehininen Kemin komppania. Pohjanmaan rykmenttiä komensi eversti G. von Numers ja Kajaanin pataljoonaa eversti-luutnantti G. Fahlander.⁴ Tornion seudun miehet kuuluivat puolestaan Tornion komppaniaan, johon kuului 180 miestä ja se muodosti yhdessä muiden Länsipohjan rykmentin pohjoisten komppanioiden kanssa pataljoonan, joka liitettiin Savon jääkäri-rykmenttiin. Rykmentin komentaja oli eversti Johan August Sandels. Joukkojen tehtävänä oli estää Savosta päin eteneviä venäläisiä pääsemästä rannikkoseuduille. Miehet joutuivat taisteluihin muun muassa Oulun eteläpuolella Pulkkilassa ja sittemmin kuuluisalla Koljonvirralla Savossa.⁵

Miesten sotataidon epäsuhtaan lisäksi ruotsalaisia joukkoja kaiversivat edelliset tappiot. Aikojen saatossa Ruotsi ja Venäjä olivat sotineet tuon tuosta toisiaan vastaan ja useimmiten Suomen maaperällä. 1700-luvun sodat olivat olleet Ruotsille nöyryyttäviä. Suuri pohjan sota (1700–21) isoine vihoineen oli johtanut siihen, että venäläiset olivat miehittäneet osan Suomea ja Ruotsille kuuluvia Baltian alueita, samoin kävi pikku vihan (1741–43) aikana. Vielä vuosina 1788–90 Ruotsi ja Venäjä ottivat yhteen. Näistä ikävistä kokemuksista johtuen voidaan sanoa, että Ruotsi oli psykologisen sodankäynnin näkökulmasta alakynnessä jo Suomen sodan alettua. Lisäksi sen strateginen asema oli vakava. Maa oli vihollisten ympäröimä, sillä Ranskan kanssa liittoutunut Tanska-Norja oli julistanut sodan Ruotsille 29. helmikuuta 1808.⁶ Lähtöasetelma Suomea ajatellen oli heikko. Tilannetta pahensi se, että sotilaat eivät luottaneet kuninkaaseensa. Jo heti sotatoimien alettua ruotsalais-suomalaisten joukkojen komentaja K. J. Adlercreutz huokaisi, että ”meiltä puuttuu kaikkea paitsi rohkeutta”. Maalis-

kuussa 1808 eräs upseeri puolestaan arvioi Suomen mahdollisuuksia heikoiksi: ”Tulevaisuutemme näyttää synkältä, erittäinkin meidän sotilaiden. Me jätämme vaimon, lapset, omaisuutemme, ystävät, kaikki vihollisen käsiin, ilman että saamme, ilman että voimme täyttää tehtäväämme, puolustaa heitä ja isänmaata...”⁷

Kuolemanloukku

Vaikka Suomen sodan taisteluja ei juurikaan käyty Peräpohjan kaupungeissa eikä Tornionjoki-varressa, puhumattakaan pohjoisemmasta alueesta, oli sota läsnä rannikkoseudulla, kuten Oulussa ja Torniossa. Tosi-asiallisesti sota tai paremminkin sanottuna sen seuraukset aiheuttivat juuri näillä alueilla 1800-luvun pahimman väestökatastrofin, johon eivät edes 1860-luvun nälkävuosien kuolinluvut yltäneet. Toisaalta sodan tärkeimmät taistelupaikat sijaitsivat lähellä: eräs keskeinen taistelupaikka Siikajoki oli vain vajaan 60 kilometrin päässä Oulusta. Myös Revonlahti ja Pulkkila kuuluivat Oulun lääniin.

Tornioon ruotsalais-suomalaiset pääjoukot saapuivat 21.–22. marraskuuta 1808. Marssi kaupunkiin tapahtui pääasiassa ase-lajeittain lähes ilman lepoa Oulusta eli noin 150 kilometrin pituisen matkan. Loput joukoista tulivat kaupunkiin joulukuun alkuvuikolla. Armeijan pääsairaala pystytettiin Ruotsin Haaparantaan ja pienempiä yksiköitä lähikyliin. Armeijan saaristolaivasto asetui Tornion edustalle, josta tarvikkeita siirrettiin Ruotsin rannikkokaupunkeihin ja kyliin tammikuun alussa.

Vaikka vihollisuudet olivat pysähdyksissä, armeijan marssi Tornioon oli hyvin raskas ja puutteen leimaama. Lukuisat jokien ylitykset Oulun ja Tornion välillä haittasivat väsyneiden ja haavoittuneiden miesten kulkua. Kuljetusvälineiden puutteen vuoksi miehet kulkivat jalan marraskuun lopun tuiskuissa ja hyytävässä kylmyydessä – pakkasta oli aika ajoin lähes 30 astetta. Lähtiessään taisteluihin Västerbottenin miehillä oli ollut mukanaan myös suksia. Sotajoukkojen perässä laahusti haavoittuneita ja kulkutautien heikentämiä toipilaita, jotka eivät halunneet jäädä vihollisen kä-

siin. Monille matka oli viimeinen. Matkalla Ouluun kuoli hankeen noin 200 sairasta, joille ei ollut löydetty hevoskyytiä. Raahesta Hailuotoon matkalla ollut laiva juuttui jäihin ja matkustajina olleista 40 sairasta jäi kuoliaaksi. Perääntymisreitit varrelta olivat monet asukkaat paenneet metsiin sotaan pakoon eikä sopivia levähdyspaikkoja suurilukuiselle joukolle ollut.⁸ Kun suomalais-ruotsalaiset joukot lähtivät Oulusta kohti Torniota, se oli oululaisen opettajan ja kirjailijan Sara Wacklinin muistelun mukaan järkyttävä ja liikuttava näky.

”Heidän käyntinsä oli uupumuksesta ja surusta horjuvaa, he olivat laihtuneita, kalmankalpeita, varjoja entisestään, loppuun kuluneissa vaatteissa, miltei paljasjalkaisina lumirännässä, katseet painuneina, kun he kiväärin sinne tänne sojottaen marssivat epävireisten rumpujen kumeasti päristessä. Hitaasti ja synkkinä he astuivat viivyttelevin askelin, kuin ruumissaatto.”⁹

Joukkojen sairastavuus oli ennen kokemattoman suuri. Tilanne vaikeutui juuri jouk-

3. Sotaan johtaneesta kehityksestä ja Suomen valloituksesta mm. Erkki K. Osmonsalo (1947) *Suomen valloitus 1808*, Helsinki: WSOY.

4. *Sveriges krig 1808–1809, del II* (1895), Stockholm, liite 25; Matti Lauerma (1983), ’Vuoden 1808 sota’, teoksessa Heikki Rantatupa (toim.) *Paikallisyhteisö ja sotalaitos. Paikallishistoriallisen toimiston julkaisuja 5*, Jyväskylä, 84–86.

5. Länsipohjan (Västerbottenin) rykmentin taistelusta tarkemmin C. G. A. Bergensträhle (1917), *Kungl. Västerbottens krigshistoria*, Stockholm, 427–458; Björn Gäfvert (2000) ’Disaster Stikes Sweden – the Wars of 1805–1809’, teoksessa *Between the Imperial Eages. Swedens Armed Forces during the Revolutionary and the Napoleonic Wars 1780–1820, Meddelende 58–59*, Stockholm: Armémuseum, 291–292; Päiviö Tommila (1984), *Suomen autonomian synty 1808–1819*, Helsinki: Valtioneuvoston kanslia, 7–24; Pertti Luntinen (1997) *The Imperial Russian army and navy in Finland 1808–1918, Studia Historica 56*, Helsinki: Finnish Historical Society, 36–39.

6. Gäfvert (2000) 286–292.

7. Ks. Danielson Joh. Rich. (1896) *Suomen sota ja Suomen sotilaat vuosina 1808 ja 1809*, Helsinki: Weilin & Göös, 89, 102.

8. *Sveriges krig 1808–1809, del V:1–2* (1905), Stockholm, 340–343; Bergensträhle (1917), 431; Danielson (1896), 541–543.

9. Sara Wacklin (1989) [1844–45], *Sata muistelmaa Pohjanmaalta, Scripta historica XV*, Jyväskylä: Gummerus, 128.

kojen saavuttua Tornioon. Runsaan kolmen kuukauden oleskelu alueella oli monille koko sodan raskain ja surullisin kokemus. Sairaita sotilaita oli joulukuun alussa 1808 jo noin 8 000. Heikossa kunnossa olevia miehiä oli jouduttu jättämään rannikon kaupunkeihin Kokkolasta Ouluun kaikkiaan noin 1 400. Tornion alueen piirilääkärinä vuosina 1802–06 toiminut ruotsalainen kenttälääkäri Carl A. Dahlgren toteaa sodan aikaisessa raportissaan, että sotilaat joutuivat ”asumaan ja elämään kuoleman valtakunnassa”. Ruotsin armeijan terveydenhuolto oli ollut koko sodan ajan hyvin puutteellinen ja sairaanhoitoon oli osoitettu aivan liian vähän varoja, vaikka julistus sotilälääkärinkunnasta olikin annettu vuonna 1806. Käytännössä julistuksen ohjeita ei noudatettu. Lääkäreitä oli vähän, osa heistä oli kokemattomia, osa täysin kouluttamattomia välskäreitä ja heidän apureitaan. Instrumentteja, sidetarpeita ja muita varusteita oli heikosti. Kaiken kaikkiaan lääkintätöissä toimi Suomen sodan aikana noin 80 henkilöä. Laskuissa on kuitenkin mukana myös kaupunginlääkäreitä, piirilääkäreitä ja lääketieteen opiskelijoita. Siteinä käytettiin muun muassa kaulahuiveja, irtileikattuja kauluksia, paidan riekaleita, sukkanauhoja, tuohta ja puiden lehtiä. Joiltakin joukkueilta puuttui kokonaan jopa peruslääke ja välinekirjasto. On arvioitu, että kolmen kuukauden aikana, joulukuusta 1808 helmikuuhun 1809 kuoli Tornion seudulla tauteihin yli 2 000 sotilasta.¹⁰

Tukholmassa ongelmat tunnettiin. Johtavana kenttälääkärinä Tornion seudulla toiminut ruotsalainen Per af Bjerken raportoi huolestuneena Tukholmaan useita kertoja paitsi tarvikkeiden puutteesta myös vakavasta lääkäriongelmasta: monet lääkärit apureineen sairastuivat ja menehtyivät samoihin tauteihin kuin potilaatkin. Lääkäri tiedotti myös, että kaikille jouduttiin antamaan samaa lääkettä, oli tauti mikä tahansa. Monille tosin ei voitu antaa mitään, sillä paikkakunnan apteekki oli työpöyhjä. Ongelmana oli myös se, että parantuneet saivat taudin uudestaan ja yleensä kuolivat pian sen jälkeen. Bjerken yritti hankkia haisevissa tuvista makaaville toipilaille muun

muussa poron nahasta tehtyjä nutukkaita, että nämä pääsisivät välillä hengittämään ulos raitista ilmaa. Lääkäri lähetti joka päivä sairastupiin viinakannun, lihakeittoonkin lorautettiin viinaa ja pippuriherneitä tautien ennalta ehkäisemiseksi.¹¹

Bjerken tuli Ouluun Tukholmasta marraskuussa 1808 ja lähti Tornioista lopen uupuneena helmikuun alussa seuraavana vuonna. Hän koki suurena ongelmana ”itsekkäät porvarit ja hienot virkamiehet”, jotka eivät olleet lainkaan halukkaita antamaan tilojaan tai noudattamaan hänen ohjeitaan. Oulun raatimiehet muuttivat ylilääkärin ohjeita ja sairaita sullottiin ”toinen toisensa päälle”. Raportissaan Tornioista tammikuun alussa 1809 ylilääkäri toteaa, että

”armeijan pysähdyttyä tänne Tornioon, sairaat sijoitettiin niin hyvin kuin oli sillä hetkellä mahdollista; niitä taloja ja huoneita, joita edeltäkäs olin maaherralta anonut, ei saatu, ja kun ei ollut makuuvaatteita, sillä hevosten puutteessa varasto oli kadotettu, täytyi laittaa sijat vain oljille. Sairasluvun enentyessä ei huoneita riittänyt, pakkana oli ankara ja ahdinko sellainen, että suomalaisessa pirtissä, jossa ei sitä ennen koskaan asunut kuutta henkeä enempiä, makasi nyt kolmekymmentä.”

Keittuhuoneita ei ollut saatu vielä kuntoon joulunpyhinäkään. Tämä johti Bjerkenin mukaan siihen, että tauti ”katarrisesta tulehduksesta muuttui mätäkuumeeksi, joka on saastuttanut ilman ja synnyttänyt vaarallisen ja kuolettavan kulkutaudin”. Ihmisiä sairastui samoin oirein laajalla alueella.¹²

Aikansa mobilisoitua terveydenhoitoa kuvaa hyvin J. L. Runebergin *Vänrikki Stoolin tarinoissa* ilmestyneet kaksi runoa. Toisen runoelman aiheena on Lotta-muori, joka oli aikaisemmissa taistoissa kaatuneen sotilas Svärden leski. Lotta seurasi eturintaman liepeillä sota-aikeita ja myi heille viinaa kauhtuneesta teltastaan. Taistelujen päätyttyä Lotta pakkasi kiireesti teltan, pikarit ja viinalekkerit vedettäviin kärryihin ja riensi perään. Vanhojen naisten leipä oli pieninä palasina maailmalla ja moni Lotan ikätoveri kulki pitkin maata kaupustelemassa, te-

kemässä luutia tai kuppaamassa. Toisessa runossa vanha sotilas, ukko Lode, kulki auttamassa pelloille ja taistelutantereille kaatuneita haavoittuneita sotilaita, jotka saattoivat maata pitkäänkin, ennen kuin kuolema tai omainen heidät korjasi. Adlercreutz toteaa eräässä kirjeessään, että hevosten puutteen vuoksi pahasti haavoittuneita jouduttiin jättämään kuolemaan ”viheliäisissä” olosuhteissa maanteille.¹³ Viinaa tarjottiin sotilaille taistelun tuoksinassa, että ”urhot tilkkasen sais, jos ken tulis taisteluss’ uuvuksiin tai haava jos vaivuttais...”¹⁴

Myös rannikkoseudun ja alisen Tornion-jokilaakson paikallisia ihmisiä koskettivat kuolettavasti sotilaiden mukanaan tuomat taudit. Asiakirjoissa puhutaan sotilaiden kuolleen kenttätautiin (*fältsjukan*). Se tarkoitti useita eri sairauksia. Arvellaan, että liikkeellä olisi ollut ainakin punatautia, lavantautia, ”hermokuumetta” ja pilkkukuumetta. Täiden vuoksi monet taudit levisivät nopeasti: ”Ilma oli ruton saastuttama.” Sairaanhoito oli alkeellisella tasolla. Sairaat, kuolevat, toipilaat ja terveet sijoitettiin samoihin kurjiin mökkeihin ja pirtteihin, joiden hygieniataso oli äärimmäisen alhainen. Kuten sanottu, myös monien lääkärin ja sairaanhoitajien kohtalona oli kuolla samoilla lavereilla tai pikemminkin permannoilla kuin sotilaidenkin. Sängyistä oli kova pula ja suurin osa potilaista makasi kylmillä ja vetoisilla lattioilla, joiden verhoiksi oli haalittu vanhoja käytettyjä olkia. Sairashuoneiden pahnat olivat kosteita virtsasta. Peittoina käytettiin takkeja. Hoitohenkilökunnan avuksi hoitajiksi värvättiin paikallisia naisia ja toipilaita. Kenttäsairaaloista puuttui keittomahdollisuudet ja sairaille tarjottiin vain leipää ja vettä, lämmintä ruokaa he eivät saaneet. Pääasiallinen lääke oli viina. Lisäksi sotilaat olivat puutteellisesti vaate-tettuja. Tilanne oli niin kriittinen, että tautien pelättiin koituvan koko armeijan kohtaloksi.¹⁵

Tornion, Alatornion, Karungin ja Ylitor-nion sotavuoden 1809 kuolleisuusluvut kertovat karua kieltään. Alatorniolla kuoli vuonna 1809 yhteensä 624 ihmistä. Heistä 228 eli 37 % menehtyi ”kuumeeseen”, 112 ”rokkoon” ja 41 punatautiin ja ripuliin. 93

ihmisen kuolinsyytä ei osattu nimetä. Katastrofaalisesta epidemiasta kertoo se, että normaaleina vuosina ennen sotaa (1805) pitäjässä kuolleiden määrä oli 156 ja heti sodan jälkeen (1810) 103. Vuoden 1809 kuolleisuusprosentti oli 21 %, kun se ennen ja jälkeen sodan oli 4–5 %. Tilanne Torniossa oli samansuuntainen (*ks. kaavio 1*). Menehtyneet olivat kaikenikäisiä, miehiä, naisia ja lapsia. Eniten kuume tappoi tammi–helmikuussa 1809 eli pian sen jälkeen, kun sotilaat olivat saapuneet alueelle. Rokko tappoi puolestaan touko–heinäkuussa. Syksyn tullessa epidemiat laantuivat.¹⁶ Ruotsin puolella tilanne oli pahin Uumajan seudulla. Uumajan seurakunnassa väkimäärä laski sodan seurauksena 19 prosenttia eli 8 400:sta 6 800:aan. Paitsi sotatappiot ja taudit, alueen väkimäärää alensi muuttoliike rauhallisemmille seuduille.¹⁷

Kuumetauti koski nimenomaan rannikkopitäjiä, mutta väestön liikkuvuudesta kertoo se, että kuumeeseen kuolleita oli myös Lapin sisämaassa ja pohjoisessa, kuten Sodankylässä, missä väestöstä kuoli kuumeeseen vuonna 1809 kaikkiaan 26 henkilöä eli 25 % kuolleista. Jokivarren pitäjässä Ylitorniolla kuumeeseen kuolleita oli jo 32 % kaikista kuolleista. Alatornion kuolleitten

10. *Sveriges krig 1808–08, del V:1–2* (1905), 343; *Sveriges krig 1808–1809, del II* (1895), 431; Gäfvert (2000), 307; Danielson (1896), 302, 512; K. E. Lindén (1908), *Sjukvård och läkare under kriget 1808–1809, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland* 85, Helsingfors, 221–229.

11. Ks. mm. Axel Quennerstedt (1901) *I Torneå och Umeå 1808–1809*. Lund: C. W. K. Gleerups förlag, 6–13.

12. Per af Bjerkénin raportti 2.1.1809, ks. Danielson (1896) 555–556.

13. Ks. Danielson (1896) 105.

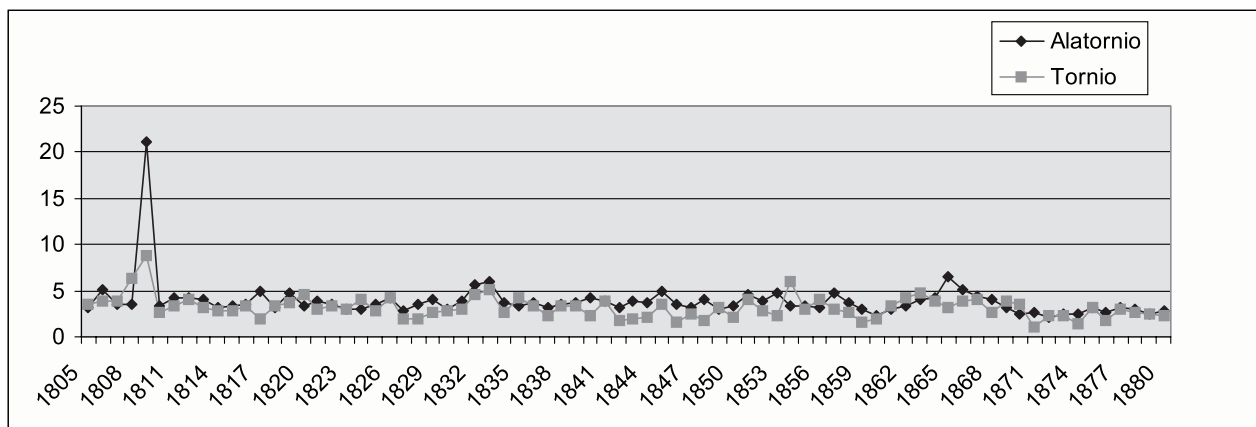
14. Runeberg (2000) [1860] *Vänrikki Stoolin tarinat II*, Hämeenlinna: Karisto, 157–167, 173.

15. Lindén (1908) 95–97; Tom Ericsson (2000) 'War and Local Society – Social and Demographic Changes in Northern Sweden after the War between Sweden and Russia', teoksessa *Between the Imperial Eagles. Swedens Armed Forces during the Revolutionary and the Napoleonic Wars 1780–1820, Meddelande* 58–59, Stockholm: Armémuseum, 337–338; William Snell (1966) 'Suomen sodan loppuvaiheista Tornion seutuvilla', *Tornionlaakson vuosikirja* 1966, 70.

16. Alatornio, Tornio, Karunki, Ylitornio. Kemin rosvastikunnan syntyneiden ja kuolleiden luettelot pitäjittäin 1805–65. Oulun Maakunta-arkisto (OMA).

17. Ericsson (2000) 341–342.

Kaavio 1: Kuolleisuus (%) Alatorniolla ja Torniossa 1809–80.

Lähde: Alatornion ja Tornion kuolleiden luettelot 1805–1865. Kemin rovastikunnan arkisto. OMA; SVT, Kuolleisuus Alatorniolla ja Torniossa 1870–1880.

luettelossa on paljon lapsia ja nuoria, joskin myös vanhuksia. Alle kymmenvuotiaita lapsia kuolleista oli peräti 251 eli 40 % tuona vuonna kuolleista. Väkilukuun suhteutettuna Alatornion alle 10-vuotiaiden lasten kuolleisuus nousi vuonna 1809 8,5 prosenttiin, kun se ennen sotaa (1805, 1806, 1807) oli ollut keskimäärin 3,5 prosenttia. Sodan jälkeen (1810, 1815) lasten kuolleisuus laski 2,5 prosenttiin. Lapsikuolleisuus ja erityisesti alle yksivuotiaiden kuolleisuus oli tuona aikana muutenkin korkea, mutta katastrofivuonna lasten kuolleisuus nousi entisestään.¹⁸ Alle yksivuotiaiden tavallisimpia kuolinsyitä olivat 1700–1800-luvulla isorokko, tuhkarokko, hinkuyskä ja tulirokko sekä kurkkumätä. Sotavuosina 1808–09 ja katovuosina 1867–68 pikkulapsia kuoli lisäksi aikuisiakin kaataviin kulkutauteihin.¹⁹

Tilanne Tornion seudulla oli monissa kylissä kaoottinen. Sotilaille rakennettuja kenttäsairaaloita perustettiin Haaparannan lisäksi läheisiin Vuonon, Mattilan, Nikkalan, Putaan ja Laivajärven kyliin. Kaakaman (Kalixin) pitäjässä oli lisäksi yksi kenttäsairaala, samoin Luulajassa ja Piitimessä. Lisäksi sairastupia oli ainakin Vojakkalassa, Alarau-molla ja Karungissa. Kyläkunnille sairaiden sijoittaminen oli kohtalokas. Kylistä saattoi kuolla lyhyen ajan sisällä kymmeniä erikäisiä ihmisiä. Tammikuun 1809 aikana Vuonon kyläläiset saivat saattaa haudan lepoon 27 kyläläistä eli noin 14 % yhteisön väestä. Tammikuussa kuoli paljon väkeä

myös muissa Vuonon kaltaisissa sotilassairaalan sijoituspaikoissa, kuten Haaparannassa. Kuolleissa oli naisia ja miehiä suurin piirtein saman verran.²⁰

Vuonon kylään (joka rajanvedossa jäi Ruotsin puolelle) tuotiin 224 sairasta sotilasta joulukuun alussa 1808 eli sairaita oli enemmän kuin kylän omaa väkeä. Sairaat olivat ruotsalaisesta rykmentistä ja passitettu Vuonoon, koska Haaparannan sairaalaan ei enää mahtunut. Viisi päivää myöhemmin sairaita oli jo 320 ja jo seuraavana päivänä 567. Sairaat joutuivat makaamaan ilman hoitoa: ”suurin osa ei kyennyt suoriutumaan edes välttämättömimmistä tarpeistaan”. Kylä osoittautui sopimattomaksi kenttäsairaalan paikaksi: keittomahdollisuudet olivat kaukana mökeistä ja pirteistä, jonne sairaita oli osin sijoitettu talonväen sekaan. Sairasmökkeihin puolestaan oli tungettu parikymmentä sairasta mökkiä kohden. Vuonon sairaahuoneen lääkäriksi määrättiin Porin rykmentistä Johan Edgren ja hänelle apulaiseksi vangittu venäläinen lääkäri. Edgren teki ensivierailunsa Vuonoon joulukuun puolivälissä:

”Kohta sairaitten luo astuttaessa tunkee vastaan myrkyllinen löyhkä, että joka pirttiin on pantu 20 ja 30 sairasta ja että tarpeellisen palvelus- ja hoitoväen puutteesta kaikkialla vallitsee suurta siivottomuutta”.

Tammikuun alussa, jolloin suomalaisen armeijan kymmenen kenttälääkärinä kokoon-tui selostamaan tilannetta sotilasjohdolle, todettiin sairaiden määrän olevan Tornion seudulla 2 515 miestä, näistä 317 oli Vuonossa. Vuonossa oli helmikuun lopussa vielä 93 potilasta, jotka pyrittiin siirtämään pois venäläisten alta.²¹

Se, miksi tilanne muodostui niin tuhoisaksi Tornion seudulla, voidaan selittää osittain tuonaikaisen armeijan huoltojärjestelmällä. Sodankäynti aina ensimmäiseen maailmansotaan saakka perustui pääosin siihen, että sotatanttereilta toiselle etenevät sotilaat huollettiin paikallisten asukkaiden toimesta. Tosin oli Euroopan sodissa käytetty myös toisenlaisia huoltotapoja: sotilaille saatettiin antaa rahaa ruoan ostoa varten, ruokaa pakko-otettiin paikallisilta tai miehityiltä alueilta alettiin kerätä sotaveroja. Myös sotilaille varta vasten rakennettuja varastoja käytettiin. Suomen sodan aikana huoltokuormastot olivat myös käytössä, mutta tiet ja kuljetuskalustot olivat niin heikot, samoin kuin pohjoisessa merenkulun estävä jäätilanne, että huolto ontui pahoin. Osittain huoltoon perustui käytössä ollut sodankäyntitapakin. Joukot pyrkivät etenemään nopeasti alueelta toiselle, sillä yksi paikkakunta ei pystynyt kovin kauan aikaa elättämään sotajoukkoja. Tilanne Torniossa muodostui toiseksi: joukot pysähtyivät suhteellisen köyhälle ja vähäväkiselle alueelle ja huolto joutui vakaviin ongelmiin, vaikka ruotsalaisjoukkoja siirrettiinkin heti Tornioon saapumisen jälkeen kotiseuduilleen.²² Pysähtymisen aiheuttaman katastrofin maksoivat näin paikalliset ihmiset ja suomalaiset sotilaat.

Venäläiset tulivat ruotsalais-suomalaisten joukkojen jäljessä niin, että he olivat Oulussa jo 30. marraskuuta ja ensimmäiset kasakat ilmestyivät Kemiin 13. joulukuuta 1808. Matkan varrella he kohtasivat kuitenkin ankaraa rahvaan vastarintaa. Kalajoen tienoilla venäläiset kohtasivat autioita kyliä: asukkaat olivat liittyneet aseistautuneisiin kapinallisiin, jotka ahdistivat venäläiset metsäpoluille. Kokkolassa kaupungin asukkaat olivat aseistautuneet vihollista vastaan kirvein ja ryöstäneet venäläisiltä 53

asetta. Tapahtumat saivat venäläisen upseerin toteamaan, ettei tätä kansaa voiteta lempeydellä, vaan ankaralla kurilla.²³

Olkijoen sopimus, jonka mukaan ruotsalaisen armeijan oli vetäydyttävä Kemijoen taakse, solmittiin kaksi viikkoa myöhemmin eli 27. joulukuuta 1808. Suomalaiset joukot vetäytyivät kohti Kaakamaa, missä ne antautuivat 25. maaliskuuta 1809. Ruotsin Västerbotteniin venäläiset joukot etenivät kesällä 1809 aina Uumajan eteläpuolelle saakka. Siellä käytiin myös useampia taisteluja, jotka koituivat pääosin ruotsalaisten tappioksi. Venäjän ja Ruotsin väliset rauhanneuvottelut aloitettiin elokuun 9. päivänä Haminassa ja rauha solmittiin 17. syyskuuta 1809. Ruotsi menetti yli kolmanneksen maa-alastaan ja yli neljäsosan väestöstään.

Ruotsalaisten neuvottelijoiden asema oli vaikea: valtakunta tarvitsi välttämättä rauhaa. Muistelmissaan Suomen sodan rauhanneuvottelija eversti A. F. Skjöldebrand toteaa, että olisi tarvittu Jumalan kaikkivalta, jotta olisi kyetty voittamaan jotain siitä, mikä oli sodassa menetetty. Venäläisten vaatimukset olivat kovot; he vaativat koko Suomea Ahvenanmaa mukaan lukien sekä Ruotsin Lapinmaan osaa Kaakama-joelta itään. Näin Ruotsin Lapinmaan suomea puhunut väestö olisi pääosin tullut liitetyksi Venäjään. Vain Jällivaaran (Gällivaren) seudun suomalaisasutus olisi jäänyt Ruotsin alaisuuteen. On esitetty, että Kaakama-jokea

18. Lapsikuolleisuus 1805–1815, Alatornio. Kemin rovastikunnan väkilukutaulut. OMA.

19. Oiva Turpeinen (1987) 'Lastensuojelu ja väestökehitys. Lastensuojelun lääkinnöllinen ja sosiaalinen kehitys Suomessa', teoksessa Panu Pulma ja Oiva Turpeinen (1987) *Suomen lastensuojelun historia*, Helsinki: Lastensuojelun Keskusliitto, 292–293.

20. Alatornion srk:n kuolleiden luettelo 1808–1810. Mf. KA; Kemin rovastikunnan väkilukutaulut 1809. Alatornio. OMA; Olof Hederyd (1988), *Vuono – en by vid Bottenviken*. Luleå: Birkkarlens förlag, 51.

21. Lindén (1908), 97–101; Hederyd (1988) 63–66; Danielson (1896), 556.

22. Martin Hårdstedt (2000) 'Living Off the Country – Logistics, Local Resources and Civilian Society in the North of Sweden during the Swedish-Russian War of 1808–1809', teoksessa *Between the Imperial Eagles. Swedens Armed Forces during the Revolutionary and the Napoleonic Wars 1780–1820, Meddelande 58–59*, Stockholm: Armémuseum, 352–355.

23. *Sveriges krig 1808–1809, del V:1–2* (1905), 344–345; Danielson (1896) 151–152.

rajaksi esittänyt olisi ollut kreivi David Alopeaus, joka oli suomalainen taitava valtiomies. Alopeaus oli syntynyt Viipurissa 1769, opiskellut Saksassa ja palvellut Venäjän ulkoministeriössä. Rauhanneuvotteluissa hän sitkeästi halusi suomenkielisen väestön muodostavan yhtenäisen alueen osana Venäjää.

Venäjä tuli sen verran Ruotsia vastaan, että suostui vetämään rajan Tornion–Muonionjoelle Kaakama-joen sijasta. Kerrotaan itsensä keisari Aleksanteri I:n piirtäneen punakynällä rajan kulkemaan suoraan jokilaaksoa myöden. Samalla keisari ilmoitti, ettei hän suostuisi luovuttamaan vallattua Torniota. Haminan rauhansopimus allekirjoitettiin 17. syyskuuta 1809. Näin Lappi liitettiin yli vuosi myöhemmin Venäjään kuin muu Suomi.

Venäjän intresseissä oli tasaannuttaa siviiliväestön elinolot mahdollisimman nopeasti rauhanajan oloihin. Niinpä jo vuoden 1809 alussa suomalaiset saivat hakea korvauksia Venäjän armeijan aiheuttamista vahingoista. Eniten vahinkoilmoituksia saatiin Oulun läänistä tuli Keski-Pohjanmaan rannikkopitäjistä. Helmikuussa 1809 laaditussa, 305 nimeä käsittävässä listassa, eniten hakijoita oli Siikajoelta (195), sitten Limingasta (56) ja Oulun pitäjistä (45) eli Suomen sodan taistelupaikoilta. Tornion seudulta listassa ei ole yhtään korvausanomusta:²⁴ korvauksiahan annettiin nimenomaan venäläisten sotilaiden aiheuttamien vahinkojen korjaamiseen, joita Tornion seudulla ei ollut. Omaisten menetyksistä ei annettu korvauksia.

”Koettelee vaan ei hylkää”

Mitkä sitten olivat tavallisen rahvaan selviytymismahdollisuudet näin yht’äkkisestä ja syvästä kriisistä? Miten pohjoisen ihmiset reagoivat katastrofin sattuessa? Ruotsalainen historioitsija Peter Englund on todennut, että yhtenäisesti vauhkoontuva joukko on elokuvaohjaajien ja ideologiiden luoma kliše. Tavallisessa arkielämässä toiset kävelevät, toiset lähtevät juoksemaan väärään suuntaan ja kolmannet jäävät vain paikalleen ihmettelemään, mitä tapahtuu.²⁵ Tor-

nion seudun väestöstä suurin osa valitsi jälkimmäisen reagoitavan, joskin koko ajan seutu oli muuttotappiollinen. Mutta sitä se oli ollut jo ennen sotaa. Muun muassa vuonna 1805 muuttotappio Tornion kaupungissa oli 61 ja 1810 kaikkiaan 49 henkeä. Vasta vuonna 1825 tilanne kääntyi niin, että sisään muuttajia oli enemmän kuin ulos muuttajia.²⁶

Mitään joukkopakoa ei katastrofin aikana kuitenkaan syntynyt. Näin siksi, että sotilaiden saapuessa paikkakunnalle uskottiin heidän olevan ohikulkumatkalla: tuonaikaiseen sodankäyntitapaan ei kuulunut asettuminen aloilleen, eikä varsinkaan näin köyhälle ja vähäväkiselle alueelle, kuten kenttälääkäri af Bjerken asian ilmaisi. Ja sotilaathan olivatkin koko ajan liikkeessä, heitä tuli pikku hiljaa joulukuun aikana ja helmikuun ajan heitä pyrittiin siirtämään pois. Toinen tekijä, joka pysytti asukkaat ahtaiksi käyvissä kodeissaan oli talviaika, elettiin syvintä ja kylmintä talven kautta. Kolmas asiaan vaikuttanut seikka oli ajan lainsäädäntö: hädän hetkellä seurakunnan tuli huolehtia omista jäsenistään eikä irtolaisuusasetusten mukaan voitu noin vain lähteä kotipitäjästä. Neljäs asiaan vaikuttanut seikka on se, että väestö oli jo parin vuoden ajan ollut katovuosien riuduttamaa: ehkä osa oli jo huonossa fyysisessä kunnossa sairaiden sotilaiden saapuessa eikä huonokuntoisia omaisia haluttu jättää. Lapsikuolleisuuskin oli ennen sotaa hieman korkeampi kuin sodan jälkeen.

Toisaalta tarttuvia tauteja osattiin kyllä pelätä: muun muassa Enontekiöllä kuoli 1798 isorokkoon 25 henkeä, ja ihmiset pelkäsivät kovasti taudin leviämistä. Tällöin sairas saatettiin jättää oman onnensa nojaan metsään taudin tarttumisen estämiseksi.²⁷ Rahvas turvautui myös vanhoihin kansanomaisiin lääkintäkeinoihin, amuletteihin ja loitsuihin. Tautien arveltiin tulevan ihmiseen tuulesta, vedestä tai maasta. Tappavia tauteja, joihin ei ollut keksitty mitään lääketä, nimitettiin ”Jumalan taudiksi”. Isorokko oli niistä yksi. Sitä pyrittiin kuitenkin ehkäisemään polttamalla katajaa tai juomalla katajassa keitettyä vettä. Saman keinon arveltiin tepsivän muihinkin tarttuviin tautei-

hin. Tautia kantavan henkilön vieraillessa talossa poltettiin kuivia katajan havuja niin, että tupa tai kota oli täynnä savua. Oli myös hyvä pureskella männynpihkaa tai ryypätä katajanmarjavettä. Viinan arveltiin olevan kuitenkin paras lääke kaikkiin tauteihin. Myös terva, pihka ja suopursuista keitetty vesi auttoivat moniin tauteihin. Villalangan kääriminen ranteeseen tai sormeen auttoi puolestaan särkyyn. Lisäksi käytettiin kuivattua väinönputkea ja karhunsappea. Vanha kansa uskoi myös tiettyjen lähteiden veden parantavaan voimaan. Keripukkiin eli könttyriin keitettiin kuumaa lihalientä, johon lisättiin verta ja ruisjauhoja tai sairaalle juotettiin pelkkää verta.²⁸ Lapissa keripukki ei ollut kovin yleinen, koska alueella syötiin hilloja. Muun muassa tunnettu suomalaissyntyinen tutkimusmatkailija A. E. Nordenskiöld keräytti keripukkia vastaan hilloja ja karpaloita mukaan matkalleen Koilisliväylälle. Niin kuin muiden katastrofien ja vastoinkäymisten sattuessa uskottiin Jumalan rankaisseen tätä köyhää kansaa sen syneistä ja nöyrästi rahvas otti vastaan, mitä annettiin.

Liitos-Lappi

Suomen sodan rauhansopimuksen mukaan Suomeen yhdistetystä pohjoisesta alueesta muodostettiin 21.9./3.10.1809 kenraaliku-

vernööri Barclay de Tollyn määräyksestä Tornion kihlakunta. Se käsitti Tornion kaupungin sekä Alatornion (ja Karungin), Ylitornion (ja Turtolan), Muonionniskan (ja Kolarin), Enontekiön, Sodankylän, Kittilän, Inarin ja Utsjoen pitäjät.

Liitosalue tuli olemaan viides kihlakunta laajassa Oulun läänissä.²⁹ Perämeren pohjukan väestön mieliin siirtymä Ruotsin valasta Venäjän alaisuuteen oli kalmanhajui- nen, ja sen muisto säilyi pitkään kansan mielissä. Oman ongelmansa alueen väestön elämään toi uusi raja kauppa-alueiden menetyksineen ja passikäytäntöineen,³⁰ mutta se on jo toinen tarina. ■

24. Sotavahinkojen korvausanomukset 1808–1811. Oulun lääni. Senaatin kamaritoimituskunnan arkisto. Kansallisarkisto (KA).

25. Peter Englund (2003) *Kirjeitä nollapisteestä. Historiallisia esseitä*, Helsinki: WSOY, 27–28.

26. Väkilukutaulut 1805–1825. Tornio. Kemin rovastikunnan arkisto. OMA.

27. Erik Grape (1969) [1803–1804] *Utkast till Beskrifning öfer Enontekis Soken i Torneå Lappmark. Kong. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar*. Näköispainos Torneådalica, 206.

28. Jacob Fellman (1906) *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken III*, Helsingfors, 161–165; T. I. Itkonen (1984) [1948] *Suomen lappalaiset II*, Helsinki: WSOY, 449–474.

29. O. I. Lehtonen (1925) *Kuvauksia Oulun läänin oloista Aleksanteri I:n aikana, Historiallisia tutkimuksia VIII.1*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 28–29.

30. Ks. Lähtenmäki (2004).